

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛІВ

Українська лінгворусистика, започаткована видатними вітчизняними мовознавцями М. О. Максимовичем, О. О. Потебнею, І. І. Срезневським, гідно представлена в працях співробітників Інституту мовознавства. У 30–40-і роки в Інституті працював М. К. Грунський, автор відомих досліджень із русистики і славистики, беззмінний керівник кафедри російської мови Київського університету з 1915 по 1949 рік. Талановитий науковець М. К. Грунський був не менш талановитим педагогом, який міг серед маси студентства знайти справді залюблених у мову, у лінгвістику здібних молодих людей, увести їх у велику науку.

Серед вихованців М. К. Грунського, лінгворусистів за покликанням, були фундатори відділу російської мови Інституту мовознавства доктори філологічних наук професори Галина Прокопівна Їжакевич та Тетяна Купріянівна Черторизька, випускниці першого повоєнного (1945 р.) філологічного факультету Київського університету. Вони були однокурсницями, разом вступили трагічного 1937 року на філологічний факультет Київського університету, навчання у якому перервала Велика Вітчизняна війна.

Життя на окупованій території було жахливим і страшним. Г. П. Їжакевич мусила піти працювати в окупованому Києві в Контору лікарських рослин, щоб не бути вивезеною до Німеччини на примусові роботи, а Т. К. Черторизька виїхала до батьків на Донбас після того, як відпрацювала на окопах біля Києва.

Довгий час тавро «перебувала на окупованій території» аж до хрущовської відлиги переслідувало талановитих філологів: у 40-х роках Г. П. Їжакевич, молодого кандидата наук, не взяли на роботу у видавництво «Радянська школа» через те, що вона працювала «при німцях», а Т. К. Черторизьку було звільнено з посади асистентки кафедри російської мови КДУ «за скороченням штатів», хоч усім була зрозумілою причина цього скорочення.

Світлими спогадами про навчання в аспірантурі під керівництвом М. К. Грунського вони ділилися зі співробітниками відділу протягом багатьох років, пригадували цікаві розповіді професора про його шлях у науку, про те, як їх, аспірантів, у голодні повоєнні роки підгодували в сім'ї М. К. Грунського.

Справжній прихисток, можливість реалізації свого наукового потенціалу, лінгвістичних мрій обидві знайшли в Інституті мовознавства, хоча шлях до лінгворусистики в їхньому науковому житті був досить довгим: Г. П. Їжакевич 1948 року була прийнята на роботу в Інститут мовознавства у відділ теорії української мови на посаду молодшого наукового співробітника, 1952 р. вона стала старшим науковим співробітником цього ж відділу.

Т. К. Черторизька прийшла до Інституту через десять років, 1958 р., у відділ лексикології і лексикографії теж на посаду молодшого наукового співробітника.

Г. П. Їжакевич та Т. К. Черторизька в Інституті мовознавства, русисти за освітою, стали відомими дослідницями української мови, спектр їхніх українознавчих досліджень охоплював українську діалектологію (Г. П. Їжакевич. «Про особливості говірок Броварського району Київської області». — К., 1950), історію української літературної мови, стилістику сучасної української мови. Т. К. Черторизька стала відомим українським лексикографом ще в 60-і роки ХХ ст. завдяки праці над «Словником мови Шевченка» та редагуванням восьмого тому «Словника української мови», який одержав 1983 р. Державну премію СРСР у галузі науки і техніки.

Українознавчі праці Г. П. Їжакевич та Т. К. Черторизької 50–70-х років вирізняються ретельним дослідженням мовного матеріалу, високою вимогливістю до якості підготовлених іншими авторами розділів та словникових статей. Часто доопрацьовуючи їх відповідно до концепцій монографій та словників, вони вчили своїх учнів і співавторів доносити свої ідеї до користувачів прозорою науковою мовою, не зловживати наукоподібними термінами при збереженні високого стилю академічного викладу.

Працюючи над українознавчою проблематикою, Г. Їжакевич та Т. Черторизька не полишали своїх юнацьких захоплень русистикою, зіставними дослідженнями близькоспоріднених мов. Про це свідчать праці Г. П. Їжакевич про різні аспекти російсько-українських мовних зв'язків, опубліковані як у фахових вітчизняних та зарубіжних виданнях («Мовознавство», «Дукля», чехословацький альманах), так і в засобах масової інформації («Літературна газета», «Вітчизна», «Вісті з України»). Т. К. Черторизька опрацьовувала питання перекладу українською мовою російських синтаксичних структур різних моделей («Питання мовної культури». — К., 1968), наслідків міжмовного контактування на лексичному рівні.

По-справжньому лінгвістичний талант шановних учених розквітнув у створеному 1971 р. відділі російської мови, який очолила проф. Г. П. Їжакевич, а старшим науковим співробітником стала Т. К. Черторизька. Науковці відділу змогли знайти свою нішу в розгалуженій сфері лінгвістичної русистики: це і зіставні дослідження споріднених мов, і ортологія, і лінгвопоетика, і лексикографія.

Зіставні дослідження систем східнослов'янських мов, здійснені у відділі під керівництвом Г. П. Їжакевич, є логічним продовженням основних ідей її монографії «Російсько-українські мовні зв'язки радянського періоду» (К., 1969). Г. П. Їжакевич і Т. К. Черторизька зуміли згуртувати науковців відділу, кафедр російської мови вузів України для розв'язання наукових проблем функціонування російської мови в іншомовному оточенні, зіставних досліджень. Вони знаходили оптимальні варіанти при виконанні планових тем, урахуваючи індивідуальні лінгвістичні інтереси членів відділу, готуючи гідну наукову зміну. Основна частина науковців-русистів у 70–80-і роки в Інституті мовознавства — колишні аспіранти і докторанти або Г. П. Їжакевич, або Т. К. Черторизької.

Лексикографічний доробок науковців відділу російської мови становлять праці, аналогів яким у вітчизняному мовознавстві на час їх опублікування не було. Це «Словарь русского литературного словоупотребления» (К., 1987) за редакцією Г. П. Їжакевич. Галина Прокопівна була не лише відповідальним редактором, але й одним із укладачів. Вона так захопилася першим у її науковому житті укладанням словника, що іноді навіть запізнювалася на різні засідання, пояснюючи це запізнення тим, що «хотіла закінчити слово, а воно ніяк не давалося». У виданні, яке містить близько 4 тис. статей, представлено мовні факти,

які потребували ортологічної оцінки з погляду доцільності вживання в певній комунікативній ситуації і які викликають труднощі в користувача з огляду на семантику, акцентуацію, вимову, граматичні характеристики.

Значним внеском у поетичну лексикографію є укладений русистами Інституту двотомний «Словарь языка русских произведений Т. Г. Шевченко» (К., 1985–1986; відп. ред. Т. К. Черторизька), який був логічним продовженням «Словника мови Шевченка» (К., 1964), удостоєний Державної премії УРСР у галузі науки і техніки 1989 року. «Словарь языка русских произведений Т. Г. Шевченко» у двох томах фіксує всю лексику і фразеологію основних і варіантних текстів російських творів Шевченка і дає кожній лексичній одиниці мови вичерпну семантико-стилістичну та граматичну характеристику, яка супроводжується необхідними ілюстраціями.

Російські твори Кобзаря — це органічна частина його величезної творчої спадщини. Взаємодія української та російської лексичних систем у творчому доробку Шевченка є успішно дослідженою в монографії та численних статтях Т. К. Черторизької, що стали концептуальним підґрунтям цієї лексикографічної праці. Завдяки своїм дослідженням мови Шевченка Т. К. Черторизька стала знайомим шевченкознавцем, до якого зверталися поціновувачі шевченкового слова «от Москвы до самых до окраин», історики, літературознавці, краєзнавці.

«Словарь языка русских произведений Т. Г. Шевченко» як продовження «Словника мови Шевченка» є водночас завершенням лексикографічного вивчення всієї творчої спадщини поета.

Г. П. Їжакевич і Т. К. Черторизька брали участь у створенні словників різних типів: перекладних, орфографічних, ортологічних. Це і «Українсько-російський словник» (К., 1999; відп. ред. Т. К. Черторизька, Л. Г. Скрипник, співукладач — Г. П. Їжакевич). Поєднанням російської лінгводидактики та лексикографії є «Орфографический словарь русского языка. Для начальных классов» (К., 1985; укладачі Г. П. Їжакевич, Т. К. Черторизька). Словник містить найскладніші щодо написання й вимови слова, які є важливими для учнів початкових класів. Його побудовано за диференційним принципом. У реєстр включено лексеми, близькі за вимовою, формою і нерідко за значенням із українськими корелятами, але відмінні від них за правописом тих чи інших компонентів.

Соціолінгвістична проблематика також цікавила Г. П. Їжакевич та Т. К. Черторизьку. Вони є провідними авторами колективної монографії «Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении» (К., 1981), у якій на основі порівняльно-зіставного дослідження основних категорій усіх рівнів російської, української і білоруської мов висвітлюються процеси та механізми російсько-українського й російсько-білоруського мовного контактування на матеріалах російського літературного (усного і писемного) мовлення в Україні та Білорусі.

У книзі «Украинско-русское двуязычие. Социолингвистический аспект» (К., 1988; відп. ред. Т. К. Черторизька) на великому фактичному матеріалі із застосуванням соціолінгвістичних методів розглядаються суспільні функції російської та української мов в Україні, характер їхньої взаємодії.

Важливим напрямом у роботі інститутських лінгвусистів були ортологічні дослідження, спрямовані на виявлення механізмів засвоєння в Україні кодифікованого еталона літературно-нормованого російського мовлення. Першою фундаментальною працею, у якій узагальнено пошуки українських русистів у сфері культури російського мовлення, теоретично осмислено характер і напрями відхилень від норм російського літературного мовлення в російському мов-

ленні мешканців України є колективна монографія «Культура русской речи на Украине» (К., 1976; відп. ред. Г. П. Їжакевич, автори В. М. Бріцин, В. М. Калюжна, Т. К. Черторизька та ін.).

Ортологічний напрям досліджень продовжено у працях «Культура русской речи в национальных республиках» (К., 1984), «Пути повышения культуры русской речи на Украине» (К., 1986).

Лінгвістична наука традиційно пов'язана з широкою мовною практикою. У мовному вихованні людей пріоритетного значення набуває шкільна освіта, оскільки саме в школі закладаються основи свідомого ставлення до мовних явищ і пізнаються норми літературного мовлення.

Лінгводидактичні розробки Г. П. Їжакевич та Т. К. Черторизької представлені в монографіях «Пути улучшения подготовки учителей русского языка» (К., 1984), «Воспитание словом» (К., 1989), у яких висвітлюються проблеми мовного виховання при формуванні всебічно розвиненої особистості в умовах науково-технічного прогресу, моральні та психологічні аспекти гуманізації навчального процесу.

Певний внесок у розвиток російської лінгводидактики в Україні становлять підручники, навчальні посібники, словники для шкіл і вузів. Кілька видань витримав навчальний посібник «Русский язык» (для шкіл з поглибленим вивченням російської мови) Г. П. Їжакевич та В. І. Кононенко (К., 1991; К., 1992; К., 1998). Г. П. Їжакевич і Т. К. Черторизька були професорами не лише за званням, а й за покликанням. Їхні глибокі цікаві лекції пам'ятають випускники Київського університету, а також філологи Донецька, Дрогобича, Сімферополя, Чернівців, Одеси та інших університетських міст. Багатьом із них подальшу наукову долю визначила зустріч із Г. П. Їжакевич та Т. К. Черторизькою, які спрямували їхні наукові пошуки в потрібному напрямі.

Галузь науки тоді набуває довшеного вигляду, коли створено її історію. У праці «Традиции русского языкознания на Украине» (К., 1977; відп. ред. Г. П. Їжакевич) вперше зроблено спробу проаналізувати та критично оцінити внесок українських русистів у науку про російську мову, простежити традиції вивчення російської мови в наукових філологічних центрах України, розкрити наступність цих традицій в українській лінгвістиці ХІХ–ХХ ст.